ॐ

श्री परमात्मने नमः

અધ્યાય સાતમો

આગલા અધ્યાયોમાં હીતાના મુખ્ય મુખ્ય, લગભગ તમામ પ્રશ્નો પૂરા થઈ ગયા છે. નિષ્કામ કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, કર્મ અને યજ્ઞનું સ્વરૂપ અને એનો વિધિ, યોગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને એનું પરિણામ તથા અવતાર, વર્ણસંકર, સનાતન આત્મ-સ્થિત મહાપુરુષને માટે પણ લોકહિતાર્થે કર્મ કરવા પર ભાર, યુદ્ધ વગેરે પર વિશદ ચર્ચા કરવામાં આવી. આગલા અધ્યાયોમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે એની સાથે સંકળાયેલા અનેક પૂરક પ્રશ્નો પણ લીધા. એનું સમાધાન તથા અનુષ્ઠાન આરાધનામાં સહાયક પુરવાર થશે.

છઠ્ઠા અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં યોગેશ્વરે એવું કહીને પોતે પ્રશ્નનું બીજારોપણ કર્યું કે, જે યોગી મદ્ગતેનાન્તરાત્મના - મારામાં અંતઃકરણથી સ્થિત છે, એને હું શ્રેષ્ઠ યોગી માનું છું. પરમાત્મામાં સારી સ્થિતિ કઈ ? ઘણા યોગીઓ પરમાત્માને મેળવે છે, પરંતુ ત્યાં પણ કોઈક કમી એમને ખટકે છે. લેશમાત્ર કસર ન રહેવી જોઈએ, આવી અવસ્થા ક્યારે આવે? સંપૂર્ણતાથી પરમાત્માની જાણકારી ક્યારે આવે ? ક્યારે આ જાણકારી થાય છે ? આ અંગે યોગેશ્વર કહે છે -

श्री भगवानुवाच

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥

હે પાર્થ ! મારામાં આસક્તિ રાખીને, બાહ્ય નહિ, પરંતુ **मदाश्रयाः** અર્થાત્ મારામાં મન પરોવીને યોગની સાધના કરતાં કરતાં, તું મને કેવી રીતે સંપૂર્ણતઃ જાણીશ તે સાંભળ. આને જાણ્યા પછી સહેજ પણ સંશય રહી જા નહિ. વિભૂતિઓની આ સમગ્ર જાણકારી પર ભાર મૂકતા કહ્યું કે-

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२॥

હું તારા માટે આ વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન સંપૂર્ણપણે કહીશ. પૂર્તિકાળમાં યજ્ઞ જેની સૃષ્ટિ કરે છે તે અમૃતત્ત્વની પ્રાપ્તિની સાથે મળનારી જાણકારીનું નામ જ્ઞાન છે. પરમતત્ત્વ પરમાત્માની પ્રત્યક્ષ જાણકારીનું નામ જ્ઞાન છે. મહાપુરુષને એકીસાથે સર્વત્ર કાર્ય કરવાની ક્ષમતા મળે છે તે વિજ્ઞાન છે. ભગવાન બધાના હૃદયમાં એકસાથે કેવી રીતે કામ કરે છે? કેવી રીતે ઊઠે-બેસે છે ? પ્રકૃતિના કેન્દ્રમાંથી મુક્તિ મેળવીને સ્વરૂપ સુધીનું અંતર કેવી રીતે પાર કરી લે છે ? એની આ કાર્યપ્રણાલીનું નામ વિજ્ઞાન છે. આ વિજ્ઞાનસહિતના જ્ઞાનનું હું સંપૂર્ણતયા વર્ણન કરીશ. તેને જાણીને (કેવળ સાંભળીને નહિ) સંસારમાં બીજું કશું જાણવા જેવું રહેતું નથી. માનનારની સંખ્યા ખૂબ ઓછી છે -

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

હજારો માણસોમાં કોઈક મનુષ્ય જ મારી પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરે છે અને આ પ્રયત્ન કરનાર યોગીઓમાં પણ કોઈ વિરલ પુરુષ જ તેને તત્ત્વથી (સાક્ષાત્કાર) સાથે જાણે છે. હવે સમગ્ર તત્ત્વ ક્યાં છે ? એક સ્થાન પર પિંડરૂપે છે અથવા સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે ? આ અંગે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે.

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥

અર્જુન ! ભૂમિ, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ તથા મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ આઠ પ્રકારના ભેદવાળી મારી પ્રકૃતિ છે. આ અષ્ટધા મૂળ પ્રકૃતિ છે.

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ।।५।।

इयम् અર્થાત્ આ આઠ પ્રકારવાળી મારી અપરા પ્રકૃતિ છે. અર્થાત્ જડ પ્રકૃતિ છે. મહાબાહુ અર્જુન, આનાથી બીજીને જીવરૂપ પરા અર્થાત્ ચેતના પ્રકૃતિ જાણ, જેનાથી સંપૂર્ણ જગત ધારણ કરવામાં આવ્યું છે, તે જીવાત્મા છે. જીવાત્મા પણ પ્રકૃતિના સંબંધમાં રહેવાને કારણે પ્રકૃતિ જ છે.

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।।६।।

અર્જુન, એવું સમજ કે સંપૂર્ણભૂત **एतद्योनीनि** આ મહા-પ્રકૃતિઓથી, પરા અને અપરા પ્રકૃતિઓથી જ ઉત્પન્ન થનારાં છે. આ બંને એકમાત્ર યોનિ છે. હું સંપૂર્ણ જગતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયરૂપ છું, અર્થાત્ મૂળ કારણ છું, જગતની ઉત્પત્તિ મારાથી અને (પ્રલય) વિલય પણ મારામાં છે. જ્યાં સુધી પ્રકૃતિ વિદ્યમાન છે, ત્યાં સુધી હું એની ઉત્પત્તિ છું અને જ્યારે કોઈ મહાપુરુષ પ્રકૃતિનો પાર પામી લે છે ત્યારે હું મહાપ્રલય પણ છું, તે અનુભવાય છે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયના પ્રશ્નને માનવસમાજે કુતૂહલથી જોયો છે. વિશ્વનાં અનેક શાસ્ત્રોમાં એને કોઈ ને કોઈ રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન ચાલતો રહ્યો છે. કોઈ કહે છે પ્રલયમાં સંસાર ડૂબી જાય છે તો કોઈના મત અનુસાર સૂર્ય એટલો નીચો ઊતરી આવે છે કે સૃષ્ટિ સળગી જાય છે. કોઈ એને કયામત કહે છે એ દિવસે બધાનો ફેંસલો સંભળાવવામાં આવશે. કોઈ નિત્ય પ્રલય, નૈમિત્તિક પ્રલયની ગણના કરવામાં વ્યસ્ત છે. પરંતુ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે પ્રકૃતિ અનાદિ છે. પરિવર્તનશીલ છે, પરંતુ એનો કદી નાશ થયો નથી.

ભારતીય ધર્મગ્રંથ પ્રમાણે મનુએ પ્રલય જોયો હતો. એમની સાથે અગિયાર ઋષિઓએ મત્સ્યના સીંગમાં નાવ બાંધીને હિમાલયના એક ઊંચા શિખર પર પહોંચીને આશ્રય લીધો હતો. લીલાકાર શ્રીકૃષ્ણના

ઉપદેશો અર્થાત્ જીવન સાથે સંબંધિત એના સમકાલીન શાસ્ત્ર ભાગવત્માં મૃકંડુ મુનિના પુત્ર માર્કંડેય મુનિએ પ્રલયનો આંખે દેખ્યો અહેવાલ પ્રસ્તુત કર્યો છે, તે હિમાલયની ઉત્તરમાં પુષ્પભદ્રા નદીને કિનારે રહેતા હતા.

ભાગવતના બારમા સ્કંધના આઠમા અને નવમા અધ્યાય પ્રમાણે શૌનક આદિ ઋષિઓને સૂતજીને પૂછેલું કે માર્કંડેયજીએ મહાપ્રલયમાં વડના પત્તા પર ભગવાન બાલમુકુન્દનાં દર્શન કર્યાં હતાં. પરંતુ એ તો અમારા વંશના જ હતા. અમારાથી થોડા સમય પૂર્વે થયા હતા. એમના જન્મ પછી ન કોઈ પ્રલય થયો હતો, ન કોઈ સૃષ્ટિ ડૂબી હતી. બધું યથાવત્ છે, ત્યારે એમણે કયો પ્રલય જોયો ?

સૂતજીએ બતાવ્યું કે પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થઈને માર્કંડેયને નર-નારાયણે દર્શન આપ્યાં. માર્કંડેયે કહ્યું કે હું આપની આ માયાનો સ્વીકાર કરું છું. એક દિવસ મુનિ જ્યારે પોતાના આશ્રમમાં ભગવાનના ધ્યાનમાં લીન થઈને બેઠા હતા ત્યારે એમણે જોયું કે ચારે બાજુથી સમુદ્ર છલકાઈને એમના ઉપર આવી રહ્યો છે. એમાં મગરો છલંગો મારી રહ્યા હતા. એની ઝપટમાં ઋષિ માર્કંડેય પણ આવી ગયા. તે બચવા માટે આમતેમ ભાગી રહ્યા હતા. આકાશ, સૂર્ય, પૃથ્વી, ચન્દ્રમા, સ્વર્ગ, જ્યોતિષ-મંડલ બધાં એ સમુદ્રમાં ડૂબી ગયાં. એટલામાં માર્કંડેયજીએ એક વૃક્ષ અને એના પાંદડા પર એક બાળક બેઠેલું જોયું. એકી શ્વાસે માર્કંડેય પણ એ શિશુના ઉદરમાં જતા રહ્યા. ત્યાં એમણે પોતાનો આશ્રમ, સૂર્યમંડળ સહિત તમામ સૃષ્ટિ જીવિત જોઈ અને તરત જ એકીશ્વાસે શિશુના પેટની બહાર આવી ગયા. આંખો ખોલી તો માર્કંડેયે જોયું કે પોતે પોતાના જ આશ્રમમાં પોતાના આસન પર બેઠા હતા.

સ્પષ્ટ છે કે કરોડો વર્ષના ભજન બાદ એ મુનિએ ઈશ્વરીય દૃશ્ય પોતાના હૃદયમાં જોયું, અનુભવમાં જોયું કે બહાર તો બધું જ્યાં ને ત્યાં સ્થિત હતું. આમ પ્રલય એ યોગીના હૃદયમાં ઈશ્વરને મળવાની અનુભૂતિ છે. ભજનના પૂર્તિકાળમાં યોગીના હૃદયમાં સંસારનો પ્રવાહ મટીને અવ્યક્ત પરમાત્મા શેષ રહે છે. આ પ્રલય છે. બહાર પ્રલય હોતો નથી. મહાપ્રલય, શરીર રહેવાથી અદ્વૈત અનિર્વચનીય સ્થિતિ છે. આ ક્રિયાત્મક છે. કેવળ બુદ્ધિથી નિર્ણય લેનારા ભ્રમનું સર્જન કરે છે. એ પછી હું હોઉં કે તમે હો.

આગળ જોઈએ -

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

ધનંજય, મારા સિવાય બીજી એક પણ વસ્તુ અસ્તિત્વમાં નથી. સૂત્રમાં પરોવાયેલ મણિઓની જેમ આ સંપૂર્ણ જગત મારામાં ગૂંથાયેલું છે. આમ છે તો ખરું પરંતુ તે કેવી રીતે જાણીએ ? આ અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોક મુજબ અનન્ય આસક્તિ(ભક્તિ)થી મારામાં પરાયણ થઈને યોગમાં એ જ રૂપમાં જોડાઈ જવું એના વિના બીજો માર્ગ નથી. યોગમાં જોડાવું આવશ્યક છે.

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥

કૌન્તેય ! જળમાં હું જ રસ છું, ચન્દ્ર અને હું પ્રકાશ છું. બધા વેદોમાં હું ઔંકાર છું. (ઓ + અહમ્ + કાર) - સ્વયંનો આકાર છું. આકાશમાં શબ્દ અને પુરુષોમાં પુરુષતત્ત્વ છું. તથા હું –

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषुं तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

પૃથ્વીમાં પવિત્ર ગંધ અને અગ્નિમાં તેજ હું છું. સંપૂર્ણ જીવોમાં એનું જીવન હું છું અને તપસ્વીઓમાં એમનું તપ હું છું –

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥

પાર્થ ! તું જાણે કે તમામ પ્રાણીઓનું સનાતન કારણ અર્થાત્ બીજ હું જ છું. હું બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓનું તેજ છું. આ ક્રમમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! હું બળવાનોમાં કામના અને આસક્તિરહિત બળ છું. સંસારમાં બધા જ તો બળવાન બને છે. કોઈ દંડ-બેઠક કરે છે, કોઈ પરમાણુ એકઠા કરે છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે કામ અને રાગથી

પર જે બળ છે, તે બળ હું છું, તે જ વાસ્તવિક બળ છે. સર્વ પ્રાણીઓની ધર્મને અનુરૂપ કામના હું છું, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ એકમાત્ર ધર્મ છે. એનો વિરોધ ન કરનારી કામના પણ હું જ છું. આગળ પણ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે અર્જુન ! મારી પ્રાપ્તિ માટેની ઈચ્છા કર. બધી કામના છોડી દેવા યોગ્ય છે. પરંતુ પરમાત્માને મેળવવાની કામના આવશ્યક છે. અન્યથા તમે સાધના કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકશો નહિ. આવી કામના પણ મારી જ આપેલી છે.

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

વળી જે સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થનારા ભાવ છે, જે રજોગુણથી અને તમોગુણથી ઉત્પન્ન થનારા ભાવ છે તે સૌ મારાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે એમ સમજ. પરંતુ વાસ્તવમાં તે સૌમાં હું અને તે મારામાં નથી, કેમકે ન તો હું એમાં ખોવાયો છું, ન તેઓ મારામાં પ્રવેશ મેળવી શકે છે. આનું કારણ એ છે કે મને કર્મની સ્પૃહા નથી. હું નિર્લેપ છું. મારે એમનામાં કાંઈ મેળવવાનું નથી. આથી તે મારામાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી. આવું હોવા છતાં પણ -

જેમ આત્માની ઉપસ્થિતિથી જ શરીરને ભૂખ-તરસ લાગે છે. આત્માને તો અન્નજળની કોઈ આવશ્યકતા નથી, એ જ રીતે પ્રકૃતિ પરમાત્માની હાજરીમાં જ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. પરંતુ પરમાત્મા એનાં ગુણ અને કાર્યોથી નિર્લેપ રહે છે.

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

સાત્ત્વિક, રજસ અને તામસ આ ત્રણે ગુણોના કાર્યરૂપ ભાવોથી સમગ્ર જગત મોહિત થઈ રહ્યું છે. આથી લોકો આ ત્રણે ગુણોથી પર મને અવિનાશી તત્ત્વને સારી રીતે નથી જાણતા. હું ત્રણે ગુણથી પર છું. અર્થાત્ આ ત્રણ ગુણોનું અંશમાત્ર આવરણ પણ હોય છે ત્યાં સુધી કોઈ મને જાણી શકતું નથી. એણે હજી ચાલવાનું છે, તે પથિક છે, અને—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥

મારી આ ત્રિગુણાત્મક અદ્‌ભુત માયા દુસ્તર છે – તરવી દોહ્યલી છે, પરંતુ જે મનુષ્ય મને નિરંતર ભજે છે તે આ માયાનો પાર પામી શકે છે. આ માયા છે તો દૈવી પરંતુ તેથી અગરબત્તી સળગાવી એની પૂજા કરવા બેસી જવું નહિ, એનાથી પાર જવાનું છે –

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥

જે મને નિરંતર ભજે છે તે જાણે છે છતાં મને ભજતા નથી. માયાએ જેમના જ્ઞાનને હરી લીધું છે. જે આસુરી સ્વભાવવાળા છે. મનુષ્યોમાં અધમ છે, કામક્રોધાદિ દુષ્કૃત્યો કરનારા મૂઢ લોકો છે તે મને ભજતા નથી. તો કોણ ભજે છે ?

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! **सुकृतिनः** ઉત્તમ અર્થાત્ નિયત કર્મ (જેના પરિણામે શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય તે) કરનારા, **अर्थार्थी** અર્થાત્ સકામ **आर्त** અર્થાત્ દુઃખમાંથી છુટકારો ઇચ્છનારા **जिज्ञासु** અર્થાત્ પ્રત્યક્ષરૂપે જાણવાની ઇચ્છાવાળા અને **ज्ञानी** અર્થાત્ જે પ્રવેશની સ્થિતિમાં છે તે આ ચારે પ્રકારના ભક્તો મને ભજે છે.

'अर्थ' એ વસ્તુ છે જેનાથી આપણા શરીર અથવા સંબંધોની પૂર્તિ થાય. તેથી અર્થ, કામનાઓ બધું પહેલાં તો ભગવાન દ્વારા પૂર્ણ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હું જ પૂર્ણ કરું છું, પરંતુ આટલો જ વાસ્તવિક અર્થ નથી. આત્મિક સંપત્તિ જ સ્થિર સંપત્તિ છે – આ જ અર્થ છે.

સાંસારિક અર્થની પૂર્તિ કરતાં કરતાં ભગવાન વાસ્તવિક અર્થ આત્મિક સંપત્તિ તરફ આગળ વધારે છે, કારણ કે તે જાણે છે કે આટલા માત્રથી મારો ભક્ત સુખી થશે નહિ. તેથી તે તેને આત્મિક સંપત્તિ આપવા લાગે છે. **लोक लाहु परलोक निबाहू –** આ લોકમાં લાભ અને

પરલોકમાં નિર્વાહ એ બંને ભગવાનની વસ્તુ છે. ભગવાન પોતાના ભક્તને ખાલી રાખતા નથી.

'આર્ત' એટલે જે દુઃખી હોય – જિજ્ઞાસુ – સમગ્રપણે જાણવાની ઈચ્છાવાળા, જિજ્ઞાસુ મને ભજે છે. સાધનાની પરિપક્વ અવસ્થામાં દિગ્દર્શન (પ્રત્યક્ષ દર્શન)ની અવસ્થાવાળા જ્ઞાની પણ મને ભજે છે. આમ ચાર પ્રકારના ભક્ત મને ભજે છે જેમાં 'જ્ઞાની' શ્રેષ્ઠ છે અર્થાત્ જ્ઞાની પણ ભક્ત જ છે. આ સૌમાં પણ –

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

અર્જુન ! આમાં પણ હંમેશાં મારામાં એકાત્મભાવથી સ્થિત, અનન્ય ભક્તિવાળો જ્ઞાની વિશિષ્ટ છે, કારણ કે સાક્ષાત્કાર સહિત જાણનારા જ્ઞાનીને હું અત્યંત પ્રિય છું અને તે જ્ઞાની પણ મને અતિપ્રિય છે. એ જ્ઞાની મારું જ સ્વરૂપ છે.

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥

આમ ચારેય પ્રકારના મારા ભક્તો ઉદાર છે. (કઈ ઉદારતા કરી ? શું તમારી ભક્તિ કરવાથી ભગવાનને કંઈ મળી જાય છે ? ભગવાનમાં શું કોઈ કમી છે ? જે તમે પૂરી કરી દીધી ? ના, હકીકતમાં તો જે પોતાના આત્માને અધોગતિમાં ન નાખે, તેના ઉદ્ધાર માટે તત્પર થાય તે જ ઉદાર છે. આ રીતે આ સૌ ઉદાર છે.) પરંતુ જ્ઞાની તો સાક્ષાત્ મારું સ્વરૂપ જ છે એની મારી માન્યતા છે. કેમકે સ્થિર બુદ્ધિવાળો તે જ્ઞાની ભક્ત સર્વોત્તમ ગતિસ્વરૂપ મારામાં જ સ્થિત છે. અર્થાત્ હું તે છું, તે મારામાં છે, મારામાં અને તેનામાં કોઈ અંતર નથી. આ વાત ફરી ભારપૂર્વક કહે છે–

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

અનેક જન્મો સુધી અભ્યાસ કરતાં કરતાં છેલ્લા જન્મમાં સાક્ષાત્કાર થતાં આ બધું વિશ્વ વાસુદેવ જ છે. એમ જાણી મારું ભજન કરનારો મહાત્મા મળવો ઘણો દુર્લભ છે. તે કોઈ વાસુદેવની પ્રતિમા ઘડાવતો નથી, પરંતુ પોતાની અંદર જ પરમેશ્વરને પામે છે. આવા જ્ઞાની મહાત્માને

શ્રીકૃષ્ણ તત્ત્વદર્શી પણ કહે છે. આવા મહાપુરુષોથી બહાર સમાજમાં કલ્યાણ થવાનો સંભવ છે. આ રીતે પ્રત્યક્ષ તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષ શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં અતિ દુર્લભ છે.

જ્યારે શ્રેય અને પ્રેય (મુક્તિ અને ભોગ) બંને ભગવાનને જઈ મળે છે ત્યારે સૌએ એકમાત્ર ભગવાનની જ ભક્તિ કરવી જોઈએ. છતાં લોકો અને ભજતા નથી. શા માટે ? શ્રીકૃષ્ણના જ શબ્દોમાં –

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

'તે તત્ત્વદર્શી મહાત્મા અથવા પરમાત્મા જ સર્વ કાંઈ છે.'– લોકો આવું સમજી શકતા નથી. કેમકે ભોગોની કામના લોકોના વિવેકને હરી લે છે. આથી પોતાની પ્રકૃતિ અર્થાત્ જન્મ-જન્માંતરોથી પ્રાપ્ત સંસ્કારોથી પ્રેરાઈને તે, પરમાત્મામાંથી અલગ અન્ય દેવતાઓનું અને એમના પ્રચલિત નિયમોનું શરણ લે છે. અહીં અન્ય દેવતાઓની વાત પહેલી વાર કરવામાં આવી છે.

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धायार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥

જે જે સકામી ભક્તો જે જે દેવતાઓને શ્રદ્ધાથી પૂજવા ઈચ્છે છે, હું એ જ દેવતા પ્રત્યેની એમની શ્રદ્ધાને દૃઢ કરું છું, કેમકે દેવતા નામની કોઈ વસ્તુ હોત તો તે દેવતા જ શ્રદ્ધાને સ્થિર કરત–

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥२२॥

તે પુરુષ તે શ્રદ્ધાપૂર્વક તે દેવતાઓના સ્વરૂપની પૂજા કરવા તત્પર થાય છે અને એ દેવતાના માધ્યમથી મારા દ્વારા રચિત એ ઈચ્છિત ભોગોને નિઃશંક પ્રાપ્ત કરે છે. ભોગ કોણ આપે છે ? હું જ આપું છું. ભોગ એમની જ શ્રદ્ધાનું પરિણામ છે, એ કોઈ દેવતાએ આપેલી ભેટ નથી. પરંતુ તેને ફળ તો પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી એમાં ખોટું શું છે ? આ અંગે કહે છે –

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३॥

પરંતુ આ અલ્પબુદ્ધિવાળાઓને મળતું આ ફળ નાશવંત છે. ભોગવતાં ભોગવતાં આ ફળ નષ્ટ થઈ જાય છે. આથી નાશવંત છે. દેવતાઓને પૂજનારા દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ દેવતા પણ નાશવંત છે. દેવતાઓથી માંડી સમગ્ર જગત પરિવર્તનશીલ અને મર્ત્ય છે. મારો ભક્ત મને જ પ્રાપ્ત થાય છે, જે અવ્યક્ત છે. **नैष्ठिकीम् परमशांति** મેળવે છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે, આ યજ્ઞ દ્વારા તમે લોકો દેવતાઓ અર્થાત્ દૈવી સંપત્તિની ઉન્નતિ કરો છો. જેમ જેમ દૈવી સંપત્તિની ઉન્નતિ થશે તે જ તમારી ઉન્નતિ છે. ક્રમશઃ ઉન્નતિ કરતાં કરતાં પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત કરો. અહીં આ દેવતાઓ એવી દૈવી સંપત્તિનો સમૂહ છે, જેનાથી પરમદેવ પરમાત્માનું દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. દૈવી સંપત્તિ મોક્ષ માટે છે. એનાં ચોવીસ લક્ષણોનું વર્ણન સોળમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

'દેવતા' એટલે હૃદયના અંતર્ગત ભાગમાં પરમદેવ પરમાત્માના દેવત્વને પ્રાપ્ત કરાવનાર સદ્ગુણો. આમ તો આ હતી અંદરની વસ્તુ. પરંતુ કાલાન્તરે લોકોએ ભીતરની – અંદરની વસ્તુને બહાર જોવાનું શરૂ કર્યું. મૂર્તિઓ ઘડી, કર્મકાંડ વિધિઓ રચી દીધી અને વાસ્તવિકતાથી દૂર જઈને ઊભા. શ્રીકૃષ્ણે આ ભ્રાન્તિનું નિરાકરણ ઉપર્યુક્ત ચાર શ્લોકોમાં કર્યું. ગીતામાં પહેલી વાર 'અન્ય દેવતાઓ'નું નામ લઈને એ લોકોને કહ્યું કે દેવતા હોતા જ નથી લોકોની શ્રદ્ધા જ્યાં ઝૂકે છે ત્યાં હું જ ઊભો રહીને એમની શ્રદ્ધાને પુષ્ટ કરું છું. હું ત્યાં ફળ આપું છું, પરંતુ તે ફળ નાશવંત છે. ફળ નાશ પામે છે. દેવતા નાશ પામે છે અને દેવતાઓને પૂજનાર પણ નાશ પામે છે. જેમનો વિવેક નષ્ટ થઈ ગયો છે. તે મૂઢબુદ્ધિ જ અન્ય દેવતાઓને પૂજે છે. શ્રીકૃષ્ણ તો એટલે સુધી કહે છે કે અન્ય દેવતાઓને પૂજવાનું વિધાન જ અયુક્તિસંગત છે. (આગળ જોઈશું ૯-૨૩)

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥

દેવતા નામની કોઈ વસ્તુ જ નથી અને દેવતાઓના નામ પર જે ફળ મળે છે તે પણ નાશવંત છે, છતાં પણ બધા લોકો મારું ભજન કરતા નથી, કેમકે (આગળના શ્લોકમાં આવી ગયું કે કામનાઓને જેમનું જ્ઞાન હરી લીધું છે તે) તે બુદ્ધિહીન પુરુષો મારા સર્વોત્તમ, અવિનાશી અને પરમ પ્રભાવને સરખી રીતે જાણતા નથી. એટલા માટે તે મને અવ્યક્ત પુરુષને વ્યક્તિભાવ પ્રાપ્ત થયેલો માને છે – મનુષ્ય માને છે. અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ પણ મનુષ્ય શરીરધારી યોગી હતા, યોગેશ્વર હતા. જે સ્વયં યોગી હોય અને અન્યને પણ યોગ પ્રદાન કરવાની જેનામાં ક્ષમતા હોય એને યોગેશ્વર કહેવામાં આવે છે. સાધનાના સાચા માર્ગને પકડીને ક્રમશઃ ઉન્નતિ સાધતાં સાધતાં મહાપુરુષ પણ એ જ પરમભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. શરીરધારી હોવા છતાં તે એ અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ જાય છે. છતાં પણ કામનાઓથી મંદબુદ્ધિના લોકો એને સાધારણ વ્યક્તિ જ માને છે. તેઓ વિચારે છે કે પોતાની જેમ જ આવા લોકો પણ પેદા થાય છે. તો તેઓ ભગવાન કેવી રીતે બની શકે ? એ બિચારાઓનો દોષ પણ શો છે? નજર નાખીએ તો શરીર જ દેખાય છે. તેઓ મહાપુરુષોના વાસ્તવિક સ્વરૂપને કેમ દેખી શકતા નથી ? આ અંગે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે–

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत्तः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमवन्ययम् ॥२५॥

સામાન્ય મનુષ્યો માટે માયા એક પડદો છે, જેનાથી પરમાત્મા સંપૂર્ણતયા ઢંકાયેલો છે. યોગ-સાધના સમજીને તે એમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ત્યાર બાદ યોગ-માયા અર્થાત્ યોગ-ક્રિયા પણ એક આવરણ જ છે. યોગનું અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં એની પરાકાષ્ઠા યોગારૂઢતા આવી ગયા પછી તે છુપાયેલો પરમાત્મા વિદિત થાય છે. યોગેશ્વર કહે છે કે હું મારી યોગ-માયાથી ઢંકાયેલો છું. માત્ર યોગની પરિપક્વ અવસ્થાવાળો જ મને યથાર્થપણે જોઈ શકે છે. હું બધાને પ્રત્યક્ષ નથી. આથી આ અજ્ઞાની પુરુષ મને, જન્મરહિત (જેને હવે જન્મ લેવાનો નથી) અવિનાશી (જેનો જન્મ થતો નથી.) અવ્યક્ત સ્વરૂપ (જેને પુનઃ વ્યક્ત થવાનું નથી.)ને જાણતા નથી. અર્જુન પણ શ્રીકૃષ્ણને પોતાની જેમ જ મનુષ્ય માને છે. આગળ

એણે જોયું તો અર્જુન ગદ્‌ગદ થઈ ગયો, વિનંતી કરવા લાગ્યો. વસ્તુતઃ અવ્યક્ત સ્થિતિ મહાપુરુષને ઓળખવામાં આપણે લોકો મહદંશે અંધ જ રહીએ છીએ. આગળ કહે છે –

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६॥

અર્જુન ! હું અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં થનાર પ્રાણીમાત્રને જાણું છું. પરંતુ મને કોઈ જાણતું નથી કેમ જાણતા નથી ?

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥२७॥

ભરતવંશી અર્જુન ! ઈચ્છા અને દ્વેષ અર્થાત્ રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વના મોહથી સંસારનાં સર્વ પ્રાણી અત્યંત મોહ પ્રાપ્ત કરે છે, એટલા માટે મને જાણી શકતાં નથી, તો શું કોઈ જાણી શકશે નહિ ? યોગેશ્વર કહે છે –

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥२८॥

પરંતુ, પુણ્ય કર્મો કરનાર (જે સંસૃતિનો અંત કરનાર છે, જેને **कार्यम् कर्म –** કર્મ કરો, નિયત કર્મ, યજ્ઞની પ્રક્રિયા કહીને વારંવાર સમજાવ્યું છે તે કર્મને) જે ભક્તોનાં પાપ નાશ પામ્યાં છે, તે રાગદ્વેષાદિ દ્વન્દ્વના મોહથી સારી રીતે મુક્ત થઈને વ્રતમાં દઢ રહીને મને ભજે છે. શા માટે ભજે છે ?

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥२९॥

જે મારા શરણમાં આવીને જરામરણથી મુક્તિ પામવા પ્રયત્ન કરે છે તે મનુષ્ય આ બ્રહ્મને, સંપૂર્ણ અધ્યાત્મને અને સંપૂર્ણ કર્મને જાણે છે અને આ ક્રમમાં -

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३०॥

જેઓ અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ સહિત મને ઓળખે છે એવા સમત્વ પામેલા લોકો મરણ સમયે પણ મને જ જાણે છે. મારામાં સ્થિર થાય છે અને હંમેશાં મને પ્રાપ્ત કરે છે. છવ્વીસમા અને સત્તાવીસમા શ્લોકમાં એમણે કહ્યું કે મને કોઈ જાણતું નથી, કેમકે તેઓ મોહગ્રસ્ત છે. પરંતુ જેઓ આ મોહમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે (૧) સંપૂર્ણ બ્રહ્મ, (૨) સંપૂર્ણ અધ્યાત્મ, (૩) સંપૂર્ણ કર્મ, (૪) સંપૂર્ણ અધિભૂત, (૫) સંપૂર્ણ અધિદૈવ, (૬) સંપૂર્ણ અધિયજ્ઞ સહિત મને જાણે છે અર્થાત્ એ બધાનું પરિણામ હું (સદ્ગુરુ) છું. તેઓ જ મને જાણે છે, એવું નથી કે કોઈ જ જાણતા નથી.

નિષ્કર્ષ :

સાતમા અધ્યાયમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે દર્શાવ્યું કે અનન્ય ભાવથી જે મારામાં સમર્પિત થાય છે, મારા આશ્રિત થઈને યોગમાં જોડાય છે તે સમગ્ર રૂપથી મને જાણે છે. મને જાણવાનો હજારોમાંથી કોઈ એક વિરલો પ્રયત્ન કરે છે અને પ્રયત્નો કરનારાઓમાંથી પણ કોઈક વિરલો જ મને પ્રાપ્ત કરે છે. તે મને પિંડસ્વરૂપમાં એકદેશીય નહિ, પરંતુ સર્વત્ર વ્યાપેલો જાણે છે. આઠ ભેદવાળી મારી પ્રકૃતિ છે. આ બંનેના સંયોગથી આખું જગત ઊભું છે. મારા દ્વારા જ તેજ અને બળ છે. રાગ અને કામથી રહિત બળ તથા ધર્માનુકૂળ કામના પણ હું જ છું. બધી કામનાઓ ત્યાગવા યોગ્ય છે. પરંતુ મારી પ્રાપ્તિ માટે કામના કર. આવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તે પણ મારી કૃપા છે. કેવળ પરમાત્માને પામવાની કામના જ 'ધર્માનુકૂલ કામના' છે.

શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું છે કે 'હું ત્રિગુણાતીત છું. પરમનો સ્પર્શ કરીને પરમભાવમાં સ્થિર થયો છું. પરંતુ ભોગાસક્ત મૂઢ માણસ સીધેસીધો મને ભજવાને બદલે અન્ય દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે. અલબત્ત, ત્યાં દેવતા નામે અન્ય કંઈ નથી. પથ્થર પાણી વૃક્ષ જેની પણ પૂજા કરવાનું તે ઇચ્છે છે, તેની શ્રદ્ધાને હું પુષ્ટ કરું છું. પડદા પાછળ રહીને ફળ પણ હું જ આપું છું. કેમકે અન્ય કોઈ દેવતા છે જ નહિ, કોઈ દેવતાની પાસે કોઈ ભોગ નથી. લોકો મને સાધારણ વ્યક્તિ સમજીને ભજતા નથી. કેમકે હું યોગપ્રક્રિયાથી ઢંકાયેલો છું. અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં યોગમાયાનું આવરણ

પાર કરનાર જ મને શરીરધારીને પણ અવ્યક્ત રૂપમાં જ જાણે છે. અન્ય સ્થિતિમાં નહિ.'

મારા ભક્તો ચાર પ્રકારના છે – અર્થાર્થી, આર્ત, જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની. જન્મ-જન્માન્તરના ચિંતન બાદ, અંતિમ જન્મમાં પ્રાપ્તિવાળો જ્ઞાની મારું જ સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ અનેક જન્મોના ચિંતનથી એણે ભગવત-સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. રાગ-દ્વેષના મોહથી આક્રાન્ત મનુષ્ય મને જાણી શકતો નહિ, પરંતુ રાગદ્વેષથી રહિત થઈને જે નિયત કર્મ (જેને સંક્ષિપ્તમાં આરાધના કહી શકીએ.)નું ચિંતન કરતા રહીને જન્મમરણથી છૂટવા માટે પ્રયત્નશીલછે તે પુરુષ સંપૂર્ણરૂપે મને જાણી લે છે. તે સંપૂર્ણ બ્રહ્મને, સંપૂર્ણ અધ્યાત્મને, સંપૂર્ણ અધિદેવને, સંપૂર્ણ કર્મને, સંપૂર્ણ યજ્ઞ સહિત મને જાણે છે. તે મારામાં પ્રવેશ કરે છે અને અંતકાળમાં પણ મને જ જાણે છે. અર્થાત્ પછી ક્યારેય તેને વિસ્મૃતિ થતી નથી.

આ અધ્યાયમાં પરમાત્માની સમગ્ર જાણકારીનું વિવેચન છે. તેથી

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे समग्र बोधः नाम सप्तमोऽध्यायः ।।७।।

આ રીતે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગતારૂપી ઉપનિષદ અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રવિષયક શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં 'સમગ્ર બોધ' નામનો સાતમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद्भगवत्गीताय यथार्थ गीता भाष्ये समग्र बोधः नाम सप्तमोऽध्यायः ।।७।।

આ રીતે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનન્દકૃત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ભાષ્ય 'યથાર્થ ગીતા'માં 'સમગ્ર જાણકારી' નામનો સાતમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

।। हरिः ॐ तत्सत् ।।